

BALTIJOS POSTKOLONIALIZMO TARPTAUTINĖ LEGITIMACIJA

Baltic Postcolonialism. Kelertas, Violeta (Ed.).
Amsterdam / New York, NY, 2006, VII, 464 p.

2006 metais garsi leidykla „Rodopi“ išleido Violetos Kelertas sudarytą straipsnių rinkinį „Baltijos postkolonializmas“ (serijoje „On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltics 6“), kuriuo iš esmės įtvirtino šią temą pasaulio postkolonializmo studijų kontekste. Knygos iniciatorė, sudarytoja – Violeta Kelertas. Ši knyga ne tik gerokai išplečia, pagilina postkolonializmo studijas Baltijos šalyse, bet ir instituciškai jas įtvirtina pasauliniame postkolonializmo studijų kontekste. Lietuvišką požiūrį šioje knygoje atstovauja Violetos Kelertas, Arūno Sverdiolo, Almanto Samalavičiaus, Dalios Cidzikaitės, Vytauto Rubavičiaus ir iš dalies Jūros Avižienis straipsniai. Knyga daro įspūdį ir savo dydžiu, ir drąsa, ir naujumu, nors kai kurie tekstai jau buvo anksčiau skelbti lietuvių, latvių ar estų kalbomis.

V. Kelertas nuopelnai tikrai dideli – ji subūrė autorius, kai kurių iš jų straipsnius išvertė ir pati parašė tris straipsnius: „Įvadą“, kuriame išdėsto savo kritinį požiūrį į knygoje pateikiamus Baltijos šalių autorių tekstus ir paaiškina savo pačios nuostatas, taip pat du jos pačios išvalgas atskleidžiančius tekstus „Savęs ir Kito patirtis Lietuvos postkolonialistiniuose romanuose“ bei „Nevaržomas ir nerūpestingas: postkolonijiniai lietuvių susidūrimai Europoje“. Be to, ji išvertė daugumą lietuviškų tekstų ir redagavo visą leidinį.

Įvadiniame straipsnyje „Baltijos postkolonializmas ir jo kritikai“ Kelertas diskutuoja su Davidu Ch. Moore apie vakarietiškos postkolonializmo sampratos ribotumą. Moore šiame leidinyje rašo tema „Ar postkolonializmo post- yra postsovietinis post-? [Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?]. Kuriant globalinę postkolonializmo kritiką“ ir aiškiai iškelia klausimą, ar postkolonializmo diskursas nėra privilegijuota teorija, apibrėžianti Vakarų ir buvusių jų kolonijų santykius ir vengianti kitų, Rusijos ar Rytų, kolonializmo formų analizės? Kelertas ir Moore pažymi, kad

postkolonializmo terminas ilgą laiką nebuvo taikomas Sovietinės Rusijos, o vėliau Sovietų Sąjungos okupuotoms teritorijoms, dėl vienos svarbios priežasties. Sovietų Sąjunga postulavo save kaip šalį, nuosekliai skatinusią ir rėmusią antikolonijinį pasaulinį sąjūdį ir tautų išlaisvinimą. Marksistinė internacionalizacijos politika atrodytų neturi nieko bendra su kolonijiniais režimais ir net yra priešinga jiems. Šį paradoksalų santykį, susiklosčiusį tarp marksistinio išlaisvinančio, revoliucinio diskurso ir kolonijinės imperinės praktikos Sovietų Sąjungoje, diskutuoja Karlis Račevskis straipsnyje „Apie postkolonializmo perspektyvas“. Sovietų skelbiamas noras išlaisvinti pasaulio darbininkus ir valstiečius turėjo rodyti siekį atsikratyti ekonominių ir ideologinių pančių – svarbiausių kolonijinių valdymo instrumentų. Tačiau industrializacija ir partinė ideologija, kuria buvo grindžiamas šis „išlaisvinimas“, skatino partinę-ideologinę diktatūrą. Tiesa, Kelertas ir kiti knygos autoriai nesigilina į ekonominę ar ideologinę sovietų doktriną ir apsiriboja tik deklaratyviomis nuorodomis, o visą dėmesį sutelkia į mąstymo formų, kultūros ir literatūros kritiką. Todėl verta prisiminti, kad sovietai skelbė vieningą industrializacijos procesą, tokį pat globalinį ir nematantį tautų ir jų tradicijų skirtumų, kaip ir imperialistinis kapitalizmas. Reikia pabrėžti, kad Vladimiro Lenino darbas „Imperializmas kaip aukščiausiaji kapitalizmo stadija“ dažnai įvairiuose postkolonializmui skirtuose rinkiniuose spausdinamas šalia tokių svarbių postkolonializmo studijoms teoretikų, kaip Gayatri Chakravorty Spivako ar Homi K. Bhabha. Nors Lenino ir Bhabhos požiūriai į dialektiką ir binarinių opozicijų (priešybių, antagonizmų) vaidmenį visiškai skirtingi: Leninas jas siekia dramatinizuoti ir panaikinti revoliuciniu būdu, o Bhabha parodyti, kad binarinės opozicijos: civilizuotas ar laukinis, centras ar periferija, apsišvietęs ar nemokšas – Vakarų galios demonstravimo priemonės. Pagaliau norint pamatyti, kad vienintelis industrializacijos ir techninės revoliucijos bruožas yra partiškumas, o ne tautiškumas, reikia paskaityti sovietų ekonominės doktrinos pradininko, Lenino numylėtinio ir Stalino patarėjo Nikolajaus Bucharino raštus. Tačiau, kaip jau minėjau, knygoje daugiau dėmesio skiriama psichologijos bei su ja susijusios literatūros, sovietinio sąmoningumo demaskavimui ir kultūros politikos aiškinimui. Pavyzdžiui, Andreijs Veisbergs straipsnyje „Naciai ir sovietinis disfemizmas bei eufemizmas Latvijos atveju“, pažymi, kad Sovietų Sąjunga kontrpropagandinę leksiką, nukreiptą prieš nacionalinę prieškarinę santvarką ir nacistinę okupaciją, siejo su disfemizmo retorika, o savo pačios kolonijinę politiką siekė dangstyti eufemizmais (pvz., *tautų draugystė*). Priešingai, nacionalinės rezistencijos dalyviai konstravo alternatyvią disfemizmų ir eufemizmų taktiką. Disfemizmai, kuriais kažkas nužeminama, paniekinama, susiejama su karnavoline gyvenimo apačia, buvo artimesni liaudies kalbai ir yra mažiau parankūs aukštajai ideologijai. Priešingai anekdotams, tokie disfemizmai buvo puiki priemonė griauti sovietinį įtikinėjimą.

Daugiausia šioje knygoje vietos skiriama literatūriniais vertinimams: Jūra Avizienis samprotauja apie Dalios Grinkevičiūtės apsakymą „Prie Laptevų jūros“, kuris pristatomas kaip „antisocialistinio realizmo“ [anti-socialist realist] (p. 195) žanras; Maire

Jaanuso lakoniškai svarsto apie Jaano Krosso „Caro beprotis“; du straipsniai, parašyti Violetos Kelertas ir Almanto Samalavičiaus, analizuoja Ričardo Gavelio kūrybą; Tiina Kirss interpretuoja Viivi Luiks romaną „Istorijos grožis“; Dalia Cidzikaitė svarsto Sauliaus T. Kondroto „Lėtą tautos gimimą“; Inta Ezergailis rašo apie Gundegos Repšes kūrybą, o Karlas E. Jirgensas apie Aleksandro Palėcio „Sibiro knyga“ ir Agates Ne-saulės „Moterį gintare“; Tiina Kirss diskutuoja Enes Mihkelson „Įvardijimo darba“; Thomas Salumets nagrinėja Jaano Kaplinskio poeziją ir esė.

Tik vienas iš penkiolikos autorių – Piret Peiker – atkreipia dėmesį į dar imperinės, carų Rusijos suformuotą kolonijinį estų kultūros ir sąmoningumo paveldą. Gaila, tačiau imperinės Rusijos įtakos ir invazijos į lietuvių kultūrą iki šiandien nėra aptartos, nors prielaidas tam yra sukūrę istorikai ir kultūros kritikai, pavyzdžiui, Egidijus Aleksandravičius, Darius Kuolys ir kiti. Taip pat gana paviršutiniškai ir nekritiškai minimas Sovietų propagandos bei nacionalistinių Baltijos režimų santykis 1939–1940 metais. Galbūt tik Vytautas Rubavičius straipsnyje „Mūsų pačių sovietinė patirtis: supratimas ir aplinkos tyla“ išskiria dviprasmiškas temas, kurioms priklauso ir Antano Smetonos atvirai antidemokratinio režimo ir Sovietų propagandos sąveikos. Kita ambivalentiška tema – tylusis pasipriešinimas Lietuvoje sovietiniam režimui. Tyliosios rezistencijos ir konformizmo santykio problema iki šiandien kaitina intelektines batalijas.

Moore aptaria keturis pagrindinius požiūrius į postkolonijinę situaciją ir atstovaujančias teorijas:

Standartinis požiūris į Vakarų kolonializmą numano trijų dalių taksonomiją. Pirmąjį kolonializmo tipą galima laikyti „klasikiniu“, pavyzdžiui, Britanija Kenijoje ar Indijoje arba Prancūzija Senegale ir Vietname. Ir nors šios šalys yra toli viena nuo kitos, vis dėlto vietinės tautos patyrė stiprią politinę, ekonominę, karinę ir kultūrinę kontrolę, pavertusią juos pavaldiniais, arba Edwardo Saido žodžiais tariant, juos „orientalizavę“. Antrąjį kolonizacijos būdą rasime, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose, Australijoje ir Pietų Afrikoje, kuriose kolonizatoriai pavertė vietinius gyventojus „ketvirtojo pasaulio“ subjektais. Trečiąjį „standartinį“ kolonizacijos tipą galima pavadinti dinastiniu, kurio atveju kaimyninės šalys užkariaujamos remiantis politine galia. Pirmiausia turimos omenyje Otomanų ir Habsburgų imperijos (...). (p. 21).

Apie ketvirtąjį kolonizacijos būdą Moore sako:

(...) aš norėčiau argumentuoti, kad norint apmąstyti Baltijos ir Centrinės Europos šalių atvejį reikalinga išskirti ketvirtą taksonomiką, kuri vadinu atvirkščia – kultūrine kolonizacija [reverse-cultural colonization]. (p. 26).

Pasak Moore, vartojamas terminas „atvirkščia“ kolonizacija nurodo tai, kad kultūrinio požiūriu madas kartais diktavo ne Maskva, o Centrinės Europos sostinės: Praha, Budapeštas, Varšuva; aukštinamos Baltijos šalys. Priešingai, Rusija kasdienio sąmoningumo požiūriu buvo siejama su atsilikusiomis Azijos šalimis. Tačiau Moore neįvertina sovietinio ideologinio konteksto. Marksizmo-leninizmo požiūriu, visos minėtos Centrinės Europos šalys buvo laikomos ideologiškai atsilikusiomis, neįsisavinusiomis

dialektinio ir istorinio materializmo, socialistinio realizmo, centralizuotos demokratijos ir kitų socializmo doktrinų. Pagaliau kultūrinės Vakarų madas buvo siekiama atsvėrti tariamai tobulos rusų kalbos ir jos ribose sukurtos kultūros mistifikavimu, švietimo sistemos pokyčiais ir naujos infrastruktūros kūrimu. Todėl vartočiau ne atvirkščias (*reverse*), o iškreiptas (*pervese*) kolonializmas. Iškreiptumas nurodo sovietinio kolonializmo ambivalentiškumą, kuriam nėra būdingi vienpusiai centro ir periferijos santykiai.

Moore pažymi, kad Saidas galėjo nagrinėti kaip orientalizmo pavyzdžius ir Aleksandro Puškino „Kaukazo belaisvę“ (1822), ir Michailo Lermontovo „Mūsų laikų herojų“ (1840), ir Levo Tolstojaus „Hadži Muratą“ (1896). Moore nuomone, kolonializmas ir postkolonializmas gali turėti ne tik vakarietišką dimensiją, bet ir atsižvelgti į Rytų, pirmiausia, Rusijos imperinių ir sovietinių kolonijų patirtį. Vakarietiškas orientalizmas yra Vakarų mokslininkų, kultūros veikėjų, menininkų sukurta Rytų kultūros vizija, kuri tariamai išreiškė tenyksių gyventojų mentalitetą ir buvo suderinta su europietiško mokslo ideologija. Anglijos ir Prancūzijos valdomų Indijos ar Vietnamo mokslininkai buvo skatinami plėtoti šiuos Oriento modelius ir tvirtinti, kad tokia interpretacija yra geriausia. Postkolonijinis sąjūdis siekia kovoti ne prieš Vakarų civilizaciją, o prieš deformuotą orientalizmą, jį kritikuoti ir pateikti savas alternatyvas. Orientalizmo kritikai atkreipia dėmesį į tai, kad kolonijinio mąstymo elementai skverbiasi į daugelį kultūros ir kasdienybės matmenų, deformuoja menines ir kasdienybės vertybes, tradicijas, veikia kaip pasaulėžiūrinė, mokslinė prievarta ir formuoja naujus kasdienybės įpročius. Pagaliau kolonijinio spaudimo priemonėmis tampa okupacinės kalbos lavinimas. Pavyzdžiui, Moore lygina prancūzų kalbos mokymą kolonijiniame Vietname su rusų kalba okupuotose Baltijos šalyse. Todėl kolonializmo šleifo šalinimas reikalauja ne tik orientalizmo kritikos, bet ir kitokio mokslinio kalbėjimo legitimacijos, kitokios epistemologijos, alternatyvių literatūros, meno, politikos interpretacijų, taip pat naujų elgesio ir kultūros strategijų. Baltijos šalims šis požiūris tinka tik iš dalies. Sovietų Sąjunga bandė ne visai ir ne iš karto panaikinti Baltijos šalių kultūras, o rėmė jų naujas interpretacijas, kūrė sovietinį Lietuvos pavidalą, kuris buvo pateikiamas kaip mokslinis orientyras, buvo šalinamos imperinės Rusijos įtakos. Tačiau rusifikacijos tendencijoms stiprėjant ir plečiantis asimiliacijos laipsniui Baltijos šalys supanašėjo su antruoju kolonializmo tipu.

Antrasis kolonijų modelis yra sietinas su okupuotomis teritorijomis ir kultūromis, jų asimiliacijos, inkulturacijos ir kultūrų įvairovės panaikinimo bandymais. Šiandien Vakarų pasaulio šalyse situacija pasikeitė, plėtojamos plačios multikultūralizmo programos, suteikiama materialinė ir intelektualinė parama vietinėms tautoms. Tačiau asimiliuotų (pavyzdžiui, daugelio JAV indėnų, Australijos aborigenų) kultūrų rekonstravimas daugiausia remiasi įsivaizduojamais arba antropologų surinktais duomenimis ir interpretacijomis. Baltijos šalys iš dalies pajautė asimiliavimo ir transformavimo prievartą. Visų pirma, tai Gulagas ir tremtys, kurias sistemingai patyrė visi Sovietų

Sajungos gyventojai. Šią drastiškos okupacijos ir prievartos temą rinkinyje nagrinėja Karlas E. Jirgensas, panašiai kaip ir Michaelis Foucault, keliantis klausimą ne apie Gulago sistemos istoriją, o apie tai, koks politinis mąstymas, kultūrinės nuostatos padėjo šį prievartos fabriką įgyvendinti ir kiek šios nuostatos pakenkė Baltijos kultūroms. Jis pažymi, kad šiam prievartos kompleksui priklausė ne tik Gulagas, bet ir kolektyvizacija bei kultūrinis genocidas. Kalbant apie kultūrinį genocidą, jis išskiria kalbinės kultūros paveldo ir kalbinių tautos tradicijų naikinimą visose tose teritorijose, kur prievarta buvo diegiama nauja okupantų kalba. Baltijos tautų pasipriešinimas buvo susijęs su kalbos gynimu ir su visais diskursais, kurie užlaikė kalbos gyvumą.

Trečiasis kolonializmo tipas – dėl dinastijų plėtros ir jų įtakos pastaruoju metu vis daugiau nagrinėjamas, kritikuojamas, tačiau aptariamame rinkinyje nebuvo analizuotas. Kolonizacija, susijusi su dinastijų plėtra Lietuvoje, turėtų remtis LDK tradicija ir polonizacijos procesais. Reikėtų pastebėti, kad net XVIII amžiuje, kai polonizacijos mastai buvo iš tiesų dideli ir aprėpė visą Lietuvos didikų veiklą, vis dėlto išliko Lenkijos ir Lietuvos didikų skirtis bei silpnos pastangos prikelti lietuvių kalbą. Kita vertus, dinastijų modelis yra artimas kultūrinės difuzijos teorijoms.

Kultūrų, technologijų, mokslo difuzija vyksta visame pasaulyje ir geriausiu būdu užtikrina modernizaciją bei civilizacijos proveržius, sukuria žmonijai galimybę suprasti ir susikalbėti visuose pasaulio kampeliuose. Lenkų, rusų, dabartinė globalinė kultūra vertintinos skirtingai: kaip kolonizacijos priemonė, kaip teigiamas postūmis modernizuojant lietuvių kultūrą. Tačiau apie difuzijos, transformacijų mastus turi diskutuoti Lietuvos intelektualai.

Apie apverstąjį, arba perversyvų, kolonializmą jau rašiau. Apverstasis – tuomet, kai gerokai atsilikusi tauta nukariauja daugiau išsivysčiusią ir perima jos papročius. Taip pradžioje atsitiko romėnams nukariavus Graikiją, nors vėliau šis santykis pasikeitė. Tačiau aiškinti, kad Sovietų Sąjungai užgrobęs Baltijos šalis ir primetus režimą Centrinės Europos valstybėms buvo pakartotas apvertimo modelis – labai tuo abejočiau, veikiau jau buvo plėtojami perversyvūs, nevienareikšmiai ir įvairių krypčių ryšiai.

Jirgensas šiuolaikinių postkolonialinių diskusijų suaktyvėjimą sieja su postmodernistinio diskurso populiarumu, su naujomis išlaisvinimo paradigmomis, kurias propaguoja Jacqueso Lacano, Jacqueso Derrida, Bhabhos ir kitų tekstai. Kiekvienas jų psichoanalitinėmis, diskursų dekonstrukcijos ar kolonijinių struktūrų kritikos priemonėmis atskleidžia anoniminių, hegemoninių galių veikimą ir kalba apie išlaisvinimo iš iracionalios, tačiau kasdienybės tvarka virtusios prievartos gniaužtų, skatina dialogizmo, pastišo, neapibrėžtumo, aporijų, kultūrinio brikoliažo ir t. t. įteisinimą. Tokiu būdu ne atkuriamas utopinis pirmapradiškumas, o sudaromos galimybės laisvai, kūrybinei šiuolaikinio žmogaus savirealizacijai, kalbiniams žaidimams, tarp kurių nėra išskiriami hegemoniniai Vakarų apšvietos diskursai, o priešingai, sukuriamos naujos dialogo, kooperacijos formos. Panašiai samprotauja ir Sverdiolas, daug dėmesio skiriantis dabarties kritinio dialogo stokai, kultūrinių erdvės ir laiko konfigūracijų

įvairovei. Esamą situaciją jis apibūdina korio vardu, kai viena kultūros ar sąmoningumo korio akis yra atribota nuo kitos plonomis, tačiau tvirtomis sienomis. Nors korys ir sudaro visumos ar net bendro pokalbio įvaizdį posovietinio mentaliteto ir kultūrinės raiškos temomis, vis dėlto tas dialogas veikiau yra butaforinis kalbėjimas sau. Dialogo nesėkmę galbūt lemia protavimo pastangų stoka, kai siekį suprasti sovietinio paveldo elementus, pakeičia demagoginiai politiniai pasisakymai *už* ir *prieš*.

Knygos „Baltijos postkolonializmas“ pasirodymą brandino daugelis Baltijos šalių autorių, rašiusių ir rašančių panašiomis temomis. Artimais šiai temai samprotavimais galime laikyti Vytauto Kavolio lyginamąsias civilizacijos studijas, kurias plėtoja Leonidas Donskis, Antanas Andrijauskas, ir socialinės-kultūrinės antropologijos tyrinėjimus, kuriuos atliko Vytis Čiubrinskas, Gintautas Mažeikis savo darbuose. Be to, reikia paminėti E. Aleksandravičiaus ir D. Kuolio kūrybą, analizavusią Lenkijos ir imperinės Rusijos kolonializmą, taip pat Artūro Beinoriaus raštus, kuriuose jis kritikavo orientalizmą. Taigi Lietuvoje susiklostė gana plati, įvairiapusė kolonializmo kritika. Panašiai klostosi situacija Latvijoje ir Estijoje. Todėl visai natūralus dalykas – knygos „Baltijos postkolonializmas“ pasirodymas. Ji neabejotinai ras savo skaitytoją ir paskirtį tarp Baltijos šalių skaitytojų, bus naudojama ne tik literatūros kritikos, bet ir filosofijos, kultūrologijos, istorijos, socialinės-kultūrinės antropologijos tyrinėjimams remti.

Gintautas Mažeikis